

Sissejuhatus

*[---] teadvus omandab vaid siis kogu
oma väärtuse, kui ta kehastub
täiuslike märkide vahendusel [---]
(János Bolyai)*

Etnograafia on kultuuride ning kultuuri loovate ja kasutatavate inimühiskondade teadus. Nüüdseks on juba tublisti üle saja aasta ka Ungaris seda teadust viljeldud institutsiooniliselt. Viimase sajandi jooksul on kultuuri püütud uurida ja kirjeldada mitmest vaatenurgast – seda on uuritud arengu, primitiivse mentaliteedi, psühhoanalüüsi, nähtuste funktsioonide ja ülesehitavate struktuuride seisukohalt. Paratamatult on kõik uuringud toonud midagi uut ning igäüks neist on mööda läinud mõningatest märkidest ja nähtustest.

Mõnel viimasel aastakümnel, eriti 1960. ja 1970. aastatel, on ühiskonnateaduste uurijad väitnud, et kultuurilisi nähtusi ja ühiskonna toimimist ei ole võimalik mõista, saamata aru märkide rollist. Kõigepealt andis kommunikatsiooni mõiste nähtuste kirjeldamisele avara teoreetilise raami. Siis peeti ühiskondlikus käitumises peamiseks veelgi üldisemas sõnastuses märkide ja märgisüsteemide toimimist. Inimkultuurid toimivad märkide kasutamisest lahutamatu.

See tõdemus põhineb arusaamal, et reegli pärast ja mõjusat kommunikatsiooni võib säilitada vaid märkide ja märgisüsteemide organiseeritud ja pideva kasutamisega. Ühiskondlikku käitumist reguleerimegi märgisüsteemide abil. Nende vahendusel suuname ja säilitame kultuurile iseloomulikke märkide ja sümbolite ühendusi. Seega on loomulik, et on välja kujunenud eraldi teadusharu: üldine

märgiteadus, *semiootika*. Märgiteaduse ajalugu ulatub tagasi eelmistesse sajanditesse, kuid esmalt arenes see filosoofiliste (selle sees loogika-) ja lingvistiliste küsimustega tegeleva teadusharuna.

Märgisüsteemide üldise uurimise käigus jõuti ka rahvakultuuride märgisüsteemide analüüsini. Oma olemuselt on etnograafiliste uuringute suur osa märgiuurimine, sest kultuuri funktsioneerimise teevad võimalikuks märgiprotsessid, – ja nii võime seda tüüpi uuringuid nimetada *etnosemiootilisteks*. Iga semiootilist uurimust, mis võtab arvesse ka kultuuri või etnilisi faktoreid, võib nimetada samuti etnosemiootiliseks.

Selle raamatu üks eesmärke on juhtida lugeja etnosemiootilise mõtlemise ja kultuurinägemise meetodite juurde. Sellepärast vaatame esmalt (sageli mitteteadlikke) eelkäijaid, kes viisid ungari etnosemiootilise koolkonna väljakujunemiseni, seejärel tutvustame lühidalt ungari etnosemiootika esimese veerandsajandi tulemusi. Pärast lühikest teoreetilist sissejuhatust, milles visandame etnosemiootika põhimõisted, loetleme mõned konkreetset märgikasutusjuhud, et näidata, kuivõrd on kultuuris põimunud märkide ja märgisüsteemide kasutus.

Rahvakultuuris ei esine nähtused kunagi isoleeritult, vaid nad on üksteisega vägagi tihedalt seotud. Nad selgitavad üksteist ja tugevdavad oma peidetud tähendusi, ning see süstemaatilisus on kultuuri väga tähtis omadus. Eriti näitlik võib sellest seisukohast olla rahvakommete semiootiline analüüs – sedalaadi uuringud on alles hiljaaegu hoogustunud. Seetõttu valisime esimeseks näiteks pulmade vägagi keerulise nähtustemaailma kirjelduse. Analüüsist selgus, et märgitüüpe eristav kirjeldus on kasutatav kommete võrdlemisel. Peale selle teeb see võimalikuks erinevate märgikeelte – nagu toitude jaotamise, istumiskorra, ühiskondliku struktuuri – üksteise peale projitseeritud peidetud “teadete” mõistmise. See laseb mõista ühiskondliku riituse peidetud tähendust, mis teiste vahenditega pole seni ilmsiks tulnud.

Esmajoones püüdsin rahvakombe kirjeldamise käigus meenutada selle peamisi momente, kontsentreerudes põhiliselt sellele, et selgitada, millised koodid (nt toit, riietus, tants, laul) kerkivad esiplaanile. Sellega õnnestus üles märkida otsekui kombetoimingute rituaalne lauseõpetus. Peatüki teises osas tegin pulma toitudevärjekorra ja istumisjärjestuse analüüsiga katse selgitada välja riituse peidetud tähenduskihte. Sümbolse tähenduse näitamise võtsime ette varasematest

pulmakombe kirjeldustest väljanopitud andmete abil, et kirjeldada mudelilaadse pulmasöömaaja struktuuri. Selle lähenemise tähtis eripära on, et kui eelnev analüüs oli sünkroonsel tasandil läbi viidud vaatlus, siis selles alapeatükis rakendasin ajaloolisi andmeid kasutades semiootilise analüüsi võimalusi diakroonilises projektsioonis.

Teine konkreetne uurimus analüüsib ungari päitsipuid. 1970. aastate algusest saati olen oma sagedaste Transilvaania ja Zempléni¹ kogumisreiside käigus talletanud päitsipuude kohta väga rikkaliku materjali, olen küsinud esmajoones protestantlike hauatähiste tähenduskandvate omaduste kohta. Need välitööde kogemused olen üldistanud, täiendades materjali paralleelidega erialakirjandusest. Materjali analüüs näitab semiootilise lähenemise sisulisi võimalusi, kuna analüüsisin materjali kõigil kolmel semiootilisel tasandil. Etnograafi ülesanne on määratleda tundmatu märgisüsteemi täpsel kirjeldamisel esmalt elementaarsed märgid, seada kokku sümbolite sõnastik, siis märkida üles motiivide ühendamisvõimaluste grammatika, määratleda üksikute märkide (sümbolite või kaunistusmotiivide) tähendus ja lõpuks uurida kogu süsteemi funktsioneerimist rahvakultuuri raames. On selgelt näha, et see lähenemine vastab üldise semiootika vaimus süntaktilisele, semantilisele ja pragmaatilisele kirjeldusele.

Üksikasjalike analüüside tulemusena tulid määratlemisele põhilised opositsioonipaarid, mille abil päitsipuud (täpsemalt küll nende valmistajad) võisid teada anda, kas hauas lebab mees või naine, vana või noor, vaene või rikas surnu. Neid tähendusi väljendati või märgiti kasutatud nikerdusvormide, kaunistusmotiivide, sisselõigatud sümbolite, värvimise ja suuruse (kõrgus ja jämedus) abil. 20. sajandi esimestel aastakümnetel oli see märgisüsteem külaelanikele veel arusaadav ja elav, kuid tänapäeval võib kunagist süsteemi rekonstrueerida üksnes mõne vanema informandi ja erialakirjanduses siin-seal hajali leiduvate andmete põhjal.

Konkreetsete uurimuste reas kolmandana tegelesin ka suure kultuurilise nähtusterühma, vaimse kultuuri valdkonnaga. Uurisin lähemalt nn uskumussüsteemi toimimist, ning kui eelmised peatükid olid keskendunud süntaktilisele või semantilisele analüüsile, siis selles osas tulid esiplaanile pragmaatilised aspektid. Siingi tuginesin oma rohkem kui kahe aastakümne jooksul tehtud välitöödele, püüdes

¹ Maakond praeguses Kirde-Ungaris – *tõlk.*

semiootilise meetodi abil üldistada nähtuste kohta hangitud kogemusi teoreetilisel tasandil. Kuigi ungari etnograafias on pärimuslike rahvauskumuste kogumisel vana traditsioon, pole uurijad tegelenud süsteemi toimimise seaduspärasuste, sisemise struktuuri ja elementide omavaheliste suhetega. Uskumused olen valinud oma analüüsi objektiks mitte üksnes sellepärast, et need määravad peidetud moel kogukondliku/ühiskondliku teadvuse funktsioneerimise, vaid ka seetõttu, et uskumusi endid kasutame me igapäevaelus sarnaselt märkide ja sümbolitega. Selles veensid mind Zempléni mägismaa külates rahvapäraste ravitsemisviiside kohta kogutud materjalid, nagu ka Transilvaanias Székis ja Korondis läbi viidud uskumuste kogumised, sellele lisaks käsikirjaline Nádudvari rahvausundimonograafia materjal. Kuigi kogumiste käigus keskendusin esmajoones rahvalike ravimisviiside, sõnumise ja painajaga (*lidérc*) seotud uskumuste kogumisele, huvitas mind alati tervik süsteem ja selle toimimine. Eriti aga see küsimus, kuidas suhestuvad uskumustega inimesed, kogukond. Teisisõnu, kuidas need inimestes toimivad.

Uskumuste uurimise tulemusena tõdesin, et see tähtis kultuurisüsteem on igapäevaseid tegevusi määravate eelarvamuste, uskumuste, teadmiste, põhjendamata teadmiste kogum, mille elemendid moodustavad võrgutaolise süsteemi. Tähtsaks saavutuseks pean võrgu rekonstruktsiooni, õigemini selle võimaluse näitamist, et teoreetiliselt on võimalik niisuguse võrgustikulise süsteemi ülesmärkimine. Edaspidi teeb see (vahest arvuti abil) varasemast täpsemal moel võimalikuks erinevate rahvaste, rahvarühmade (nt ammusest ajast koos elavate etniliste rühmade) erinevate uskumuste süstemaatilise võrdlemise.

Eriti tähtis on uskumussüsteemi ja keele seoste esiletoomine. Sellele pöörasin siinses töös erilist tähelepanu, kuna selgus, et mõned harva kasutatud keelevormid säilitavad uskumusi, teisalt aga aitavad uskumused säilitada keelelisi vorme. Edasiseks saavutuseks võib pidada lisaks elementide omavaheliste süstemaatiliste sidemete esiletoomisele ka selle tunnustamist, et traditsiooniline uskumussüsteem töötas nii mõjusalt sellepärast, et see aitas indiviidi igaks pisimakski eluhetkeks ettemääratud tegutsemis- ja otsustusmallidega. Etnosemiootika terminites kirjeldatud teadvusilmingud tõid analüüsides käigus esile uskumuste ja käitumise liitumise ning üksikutele etnilistele rahvarühmadele iseloomulikud käitumismallid. Päris lihtsalt aitavad inimese maailmapilti ülesehitavad uskumused ja igapäevaelus omandatud teadmine tal sobituda oma looduslikku ja ühiskondlikku keskkonda.

Uskumuste süsteem modelleerib mitte ainult seda, miks peab uskuma (ehk siis maailma kohta käivat teadmist), vaid ka seda, mil moel tuleb uskuda – seega on ta ühtlasi tegutsemisprogramm.

Lõpuks, nagu kahes eelnevas konkreetse analüüsivas peatükis, on uskumuste puhul veelgi selgem, et kultuuri see süsteem vastutab väga suures ulatuses indiviidi identiteediteadvuse väljakujundamise eest, täpsemalt öeldes võivad isikliku ja kultuurilise mina-teadvuse loomises toimuda uskumuse moodustamisega sarnased protsessid. Sellepärast võib uskumuslike märgiprotsesside toimimise tundmaõppimine osutada õpetlikuks mudeliks.

Need väikesed märgid suunavad toiminguid, ja toimingute kaudu tekitame edasisi märke. Kuigi traditsioonilise külaelu märgimaailmad vähehaaval kaovad, pole nende toimimismehhanismide tundmaõppimine sugugi kasutu, sest mitmed nendest elavad tänapäevalgi, toimivad varjatult edasi. Nende kaudu võime saada rohkem teavet kultuuri toimimisest üldiselt. Oma etnosemiotiliste uurimustega tahan aidata kaasa selle peidetud mehhanismi paremale mõistmisele.

Sellel raamatul on kaks eesmärki. Ühelt poolt ungari etnosemiotiliste püüdluste tutvustamine ja tähelepanu juhtimine veel uurimata aladele, teisalt selle meetodi antud võimaluste tutvustamine. Tahan osutada sellele, kuidas etnosemiotika võib aidata kaasa rahvuskultuuri mõningate üksikasjade paremale ja sügavamale tundmaõppimisele. Minu eesmärk polnud kirjutada üksikasjalikku, veel vähem kõikehõlmavat etnograafilist ülevaadet, vaid näidata, kuidas saab ühtse meetodikaga kirjeldada ja mõista erinevaid nähtusi, mis tunduvad hõlmavat kultuuri kõige erinevamat tüüpi nähtusi.

Sellepärast valisin välja kolm erinevat valdkonda: ühiskondlike institutsioonide (pulmade), esemete (päitsipuude) ja vaimse elu (uskumuste) maailma. Semiootiliselt väljendudes on esimene süntaktiline analüüs, teist võib vaadelda semantilise, kolmandat aga pragmaatilise analüüsina. Kõige sellega soovisin tõestada, et semiootiline lähenemine võib tulevikus olla kultuuri käsitlemise üks edukaid meetodeid.

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm